

POCZĄTKI ŚWIĄTYNI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ NA POMORZU ZACHODNIM

THE BEGINNING OF CHRISTIANITY CHURCH IN WEST POMERANIA

Dorota Janisio-Pawłowska
mgr inż. arch.

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
Wydział Budownictwa i Architektury
Katedra Architektury Współczesnej Teorii i Metodologii Projektowania

STRESZCZENIE

Budownictwo sakralne rozwinęło się później na Pomorzu Zachodnim niż w Europie Zachodniej, co związane było z chrystianizacją tych ziem. Kościół Katolicki, który na tych terenach pojawił się wraz z misjami chrystianizacyjnymi, najintensywniej i skutecznie zaczął rozwijać architekturę sakralną w okresie średniowiecza. Efektem przyjęcia chrztu przez państwo polskie i księstwa pomorskie był rozwój architektury sakrum oraz jej nowe formy. Nie stosowane dotąd schematy funkcjonalne swoje źródło zaczerpnęły z istniejących już pobliskich obiektów sakralnych, które stały się pierwowzorem dla nowo powstających kościołów.

Słowa kluczowe: architektura sakralna, początki stylu, rozwój.

ABSTRACT

Sacred architecture in West Pomerania developed later than in Western Europe, which was connected with the Christianization of those lands. The catholic church, which came into existence in those lands together with Christianization missions, began to develop religious architecture most intensively and effectively in medieval times. A result of accepting Christianity by Poland and Pomeranian Duchies was the development of sacred architecture and its new forms. Functional patterns not used earlier took their sources from the sacred buildings already existing in the vicinity, which became prototypes for newly-built churches.

Key words: church architecture, beginning of style, development.

Jakkolwiek istnieją cztery strony świata, północ, południe, wschód i zachód, to jednak tylko wschód ujawnia w sposób oczywisty, że powinniśmy się modlić zwróceniem w tym właśnie kierunku, co jest symbolem duszy patrzącej tam, gdzie wschodzi prawdziwe Światło.¹

1. WSTĘP

Dzieje Kościoła na Pomorzu Zachodnim sięgają początków pierwszego 1000-lecia, kiedy na tych terenach odbywały się pierwsze próby chrystianizacji. Dwukrotne podejścia do zaszczepienia wiary chrześcijańskiej dały wymowny efekt w postaci pierwszych obiektów kultu religijnego, które w większości na stałe wpisały się w historię tego obszaru. Pierwsze formy obiektów sakralnych, będące skutkiem działalności przybyłych na te tereny zakonników i duszpasterzy, wykazują wiele cech wspólnych z architekturą romańską, obecną w przyległej części Europy. Również podstawowy materiał budowlany – kamień – podkreślał kontynuację formy. Z czasem jednak, w oparciu na miejscowych tradycjach i możliwościach wykorzystania dostępnych materiałów budowlanych oraz na swoistych upodobaniach darczyńców, wypracowano kanon romańskiej architektury sakralnej, który jest charakterystyczny dla tego regionu geograficznego. Przemierzając Pomorze Zachodnie napotkamy liczne obiekty kultu religijnego z okresu XII-XIII w. W wyraźny sposób można je podzielić na: kaplice, kościoły wiejskie, kościoły miejskie i katedry. Dawną świetność najstarszych obiektów sakralnych przypomina „Kościół sprzed 900 laty odkryty na Pomorzu”² oraz znalezisko w Lubiniu, które uzmysławia jak wiele nie odkrytych tajemnic o kościołach kryją cztery strony świata.

2. TERYTORIUM POMORZA ZACHODNIEGO: OBSZAR GEOGRAFICZNY, POLITYCZNY

Pomorze Zachodnie jest częścią krainy geograficznej Pomorze. Nazwa ta wywodzi się z języka starostowiańskiego³, a określa teren kształtujący się „po morze” albo też wzdłuż morza. Sama nazwa najprawdopodobniej powstała już w X w., jednak utrwaliła się i znacznie ugruntowała dopiero w XIII i XIV w. (ryc. 1, 2, 3). Terytorium to obejmuje północną część Polski i Niemiec, w skład którego wchodzi Pomorze Przednie, Rugię, Pobrzeże Szczecińskie, Pobrzeże Koszalińskie, Pomorze Gdańskie, Kaszuby, Pojezierze Pomorskie i Krajnę. Granice regionu przebiegają wzdłuż Reknicy (na zachodzie), Warty, Noteci, Wisły i Drwęcy na południu i południowym wschodzie⁴. Obecnie w granicach państwa polskiego znajduje się część niegdyś jednej kulturowo krainy geograficznej obejmującej województwa: zachodniopomorskie, pomorskie i kujawsko-pomorskie z niewielkimi fragmentami województwa wielkopolskiego i lubuskiego. Geograficznie obszar ten określa nadmorska linia brzegowa na północ od doliny Warty – Noteci między ujściem Odry na zachodzie i granicą z Pomorzem Wschodnim na wschód od Lęborka⁵ (ryc. 4).

¹ Cyt. Orygenes – Traktat o modlitwie.

² <http://www.rp.pl/artykul/2,333548>, z dnia 17.05.2011 Kościół sprzed 900 laty odkryty na Pomorzu – fundamenty najstarszej budowli chrześcijańskiej na Pomorzu odnaleźli archeolodzy w Lubiniu. Archeolodzy są prawie pewni, że są to pozostałości kościoła, założonego w 1124 r. przez świętego Ottona z Bambergu - powiedział prof. Marian Rębkowski, który prowadzi badania archeologiczne.

³ Sama nazwa Pomorze ma genezę słowiańską – nazwa Pommern utrwaliła się w języku niemieckim. Po upadku Księstwa Pomorskiego Grafitów (1637) Niemcy upowszechnili dla tych ziem termin Hinterpommern, to znaczy Pomorze Tylne (Zaodrzańskie, czyli obecnie polskie Zachodnie zwane też Przedodrzańskim – na wschód od Odry). W języku niemieckim spotykamy również nazwę Vorpommern (Przednie Pomorze), Przedodrzańskie, czyli polskie Zaodrzańskie – na zachód od Odry). Ogólną nazwą często stosowaną w języku niemieckim jest Ostpommern. Przedstawione powyżej poglądy przytoczono za Tadeuszem Białeckim (red.), Encyklopedia Szczecina, Szczecin, 1999, t. I, s. 168-170.

⁴ Op. cit. Tadeusz Białecki (red.), Encyklopedia...

⁵ Szymski A., Rzeszotarska-Pałka M., Ignaczak-Felińska J., Pawłowski W. „Wieś Pomorza wczoraj i dziś”, wyd. Walkowska, Szczecin, 2006, s. 45.

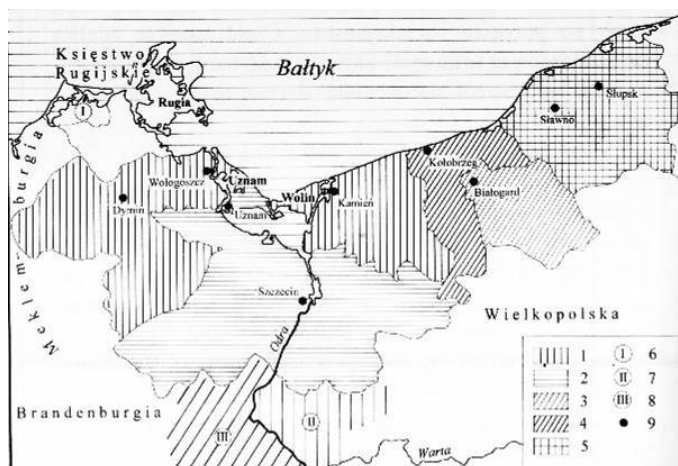
Ryc. 1. Pomorze Zachodnie w dobie reformacji. Źródło: J. Mitkowski, Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski, Poznań, 1946

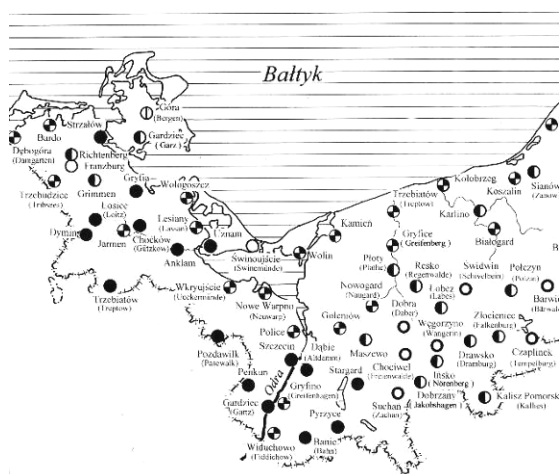
Fig. 1. West Pomerania during reformation. Source: J. Mitkowski, Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski, Poznań, 1946

Pomorze Zachodnie w swym układzie skupia niektóre dawne obszary terytorialne, jednak dzisiejszy zarys podyktowany jest przede wszystkim zmianami terytorialnymi po II wojnie światowej, a jeszcze dokładniej w odczuciu i ogólnym pojmowaniu przez wiele osób ogranicza się do granic administracyjnych województwa zachodniopomorskiego. Mając to na uwadze, analizie poddano architekturę romańską obiektów sakralnych funkcjonujących na tym obszarze, z uwzględnieniem analizy rozwoju formy, obejmującej pomniejsze wsie i znaczące dla owego okresu miasta.

Ryc. 2 Księstwa zachodniopomorskie około 1220 r. według Kazimierza Śląskiego: 1 – Księstwo ; 2 – Księstwo Szczecińskie; 3 – przynależność do Księstwa Szczecińskiego niepewna; 4 – kondominium szczecińsko-dymińskie; 5– Księstwo Sławieńskie; 6 – Bardo, do 1193 r. pomorskie; 7 –terytorium pomorskie do schyłku XII w.; 8 – ziemia barnimska, pomorska do początku XIII w.; 9 –ważniejsze grody. Źródło: J.M. Piskorski, Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich, 1999

Fig.2. Princedom of West Pomerania about 1220 by Kazimierz Śląski 1- Princedom Dymińskie; 2 – Princedom Szczecińskie; 3 – Membership of principality Szczecin hesitant; 4 – kondominium szczecińsko-dymińskie; 5– Princedom Sławieńskie; 6 – Bardo, for 1193. pomeranian; 7 – Pomeranian territory for decline XII c.; 8 – Land of barnimska, for start pomeranian XIII c.; 9 – Important cities. Source: .M. Piskorski, Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich, 1999

Ryc. 3. Prawa miejskie. Lokacja miast zachodniopomorskich wg Klaus Conrada. Źródło: Reprodukacja z książki J.M. Piskorski, Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich, 1999.

Fig. 3. Civic rights. Location of west pomeranian cities by Klaus Conrad. Source: Reproduction from book J.M. Piskorski, Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich, 1999.

Ryc. 4. Obszar województwa zachodniopomorskiego – stan obecny. Źródło: www.gim3byd.prace.cyberfair.pl

Fig.4 Area of west pomeranian province –present condition. Source: www.gim3byd.prace.cyberfair.pl

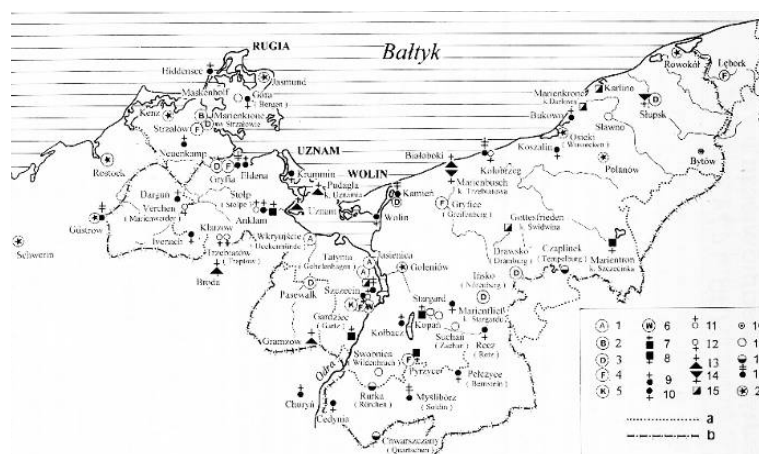
3. POCZĄTEK I PRÓBY CHRYSZCJANIZACJI

Pomorze Zachodnie, jako jeden z najpóźniej ukształtowanych politycznie terenów, przyjęło chrześcijaństwo wskutek zewnętrznego podboju tych terenów przez państwo polskie.

Należy jednak przypomnieć, że początki chrystianizacji tego obszaru sięgają czasów panowania pierwszych władców Polski: Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Przypuszcza się, że pierwsze powołane na tych terenach w 1000 roku biskupstwo kołobrzesckie, należące do metropolii gnieźnieńskiej, w swych zadaniach miało misję rozszerzenia wiary na Wolin i Szczecin oraz na okoliczną ludność przyległych terenów, co miało umocnić polityczny związek z Polską. Niepowodzenie tej misji spowodowało upadek nowego biskupstwa, a silne pogańskie wierzenia na przeszło 100 lat oddaliły rozkwit Kościoła na tym obszarze „... W Kołobrzegu nie udało się odszukać nawet miejsca, w którym stał kościół pełniący funkcję katedry...”⁶ Kolejny z władców Polski Bolesław Krzywousty w początkach XII w., po opanowaniu ziem Pomorza Zachodniego i uzależnieniu ich od Polski, powrócił ponownie do misji chrystianizacji ziem pogańskich. Utrudnieniem jednak był brak wśród polskich duchownych misjonarza gotowego sprostać temu zadaniu, a próba hiszpańskiego mnicha Bernarda nie dała efektu, więc to zadanie powierzono biskupowi Otto-

⁶ Krassowski W., Dzieje Budownictwa i Architektury na Ziemiach Polskich, t. I, wyd. Arkady, Warszawa, 1989.

nowi z Bambergu. Zaszczepienie wiary nie było łatwe, misyjne wyprawy na Pomorze Zachodnie przysporzyły biskupowi Ottonowi sporo trudu, a jego nazwano Apostołem Pomorza⁷. W maju 1124 r. rozpoczął pierwszą z dwóch wypraw misyjnych (trwającą w latach 1124-1125). Wspólnie z niemieckimi i polskimi duchownymi, przy wsparciu polskich wojsk, dotarł na ziemie Pomorza. Pierwszy masowy chrzest odbył się w Pырzycach, potem w Kamieniu – w obu tych miejscach bez przeszkód – dopiero w Wolinie napotkał niechęć mieszkańców. Chcąc ją przełamać i dokończyć misję, udał się do Szczecina, gdzie po długich zmaganiach szczecinianie przyjęli wiarę chrześcijańską, co miało wpływ na zmianę stanowiska wolinian. Po pierwszej wyprawie powstało jedenaście kościołów, w tym po dwa w Szczecinie i Wolinie.

Ryc. 5. Życie religijne na Pomorzu Zachodnim ok. 1500 r. wg Hermanna Hoogewega; 1–augustianie; 2–Zakon św. Brygidy; 3–dominianie; 4–franciszkanie; 5–karmelici; 7–augustianie-eremici; 8–augustianki; 9–cystersi; 10–cysterki; 11–benedyktyni; 12–benedyktynki; 13–premonstratensi; 14–premonstratenki; 15–kartuzi; 17–Zakon Najświętszej Marii Panny (Krzyżacy); 17–joannici; 18–templariusze; 19–kolegiaty; 20–miejsca pielgrzymkowe; a – granice prowincji pomorskiej w latach trzydziestych XX w.; b – stara granica diecezji kamieńskiej. Źródło: Reprodukacja z książki J.M. Piskorski, Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich, 1999.

Fig.5 Religious life on western Pomerania about 1500 by Hermanna Hoogewega; 1–augustian; 2–Order st. Brygidy; 3–dominican; 4–franciscan; 5–carmelite monk; 7–augustian-eremici; 8–sister augustian; 9–cistercian; 10–sister cistercian; 11–benedictine; 12–sister benedictine; 13–premonstraten; 14–sister premonstraten; 15–kartuzi; 17–Order St. Mary (Krzyżacy); 17–joannici; 18–templar; 19–church; 20–place pilgrimage; a–border province pomeranian in thirtieth year of XX c.; b–border of diocese try–kamieńskie. Source: Reproduction from book J.M. Piskorski, Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich, 1999

Drugą wyprawę misyjną biskup podjął w 1128 r., ponieważ wcześniejsza wyprawa i pozostawiona liczba miejsc kultu okazały się zbyt małe. Słaba wiara i silne lobby pogańskich kapłanów skłoniły Ottona do powrotu i założenia nowych kościołów, między innymi w Wołogoszczy i Choćkowie. Efektem jego działalności było założenie sieci parafii (ryc. 5) i powstanie 14 kościołów w 12 miejscowościach, w tym dwa w samym Szczecinie: p.w. św. Wojciecha i p.w. św. Piotra i Pawła.⁸ Wyprawa biskupa jednak nie uregulowała spr-

⁷ http://www.diecezja.szczecin.pl/historia/historia-archidiecezji/Kim-byl-sw-Otton_6, z dnia 18.05.2011.

⁸ Biskup Otton powrócił do Polski ponownie w 1124 r. Został wówczas zaproszony przez księcia Bolesława Krzywoustego w celu podjęcia misji wśród pogańskich Pomorzan. Przeprowadził dwie wyprawy misyjne: pierwszą od kwietnia 1124 r. do marca 1125 r. i drugą – od kwietnia do grudnia 1128 r. Kończąc drugą wyprawę misyjną 18 grudnia 1128 r. – a więc 870 lat temu – Otton założył tutaj 14 kościołów w 12 miejscowościach i ochrzcił, tylko w pierwszej wyprawie misyjnej, 22 185 pogan, co stanowiło 1/5 tutejszych mieszkańców. Był to sukces niewspółmierny na ówczesne czasy. Tym bardziej, że z prowadzonych z terenów Polski sześciu misji: św. Wojciecha, Brunona z Querfurtu, Reinberna, Braci Międzyrzeckich, Bernarda i Ottona tylko ta ostatnia doszła do skutku.

W celu utrwalenia dzieła misyjnego budował kościoły, stosując przy tym zasady "in locis opportunis". Zwykle działało tak, że Otton fundował tylko ołtarz i sanktuarium (prezbiterium), a samą świątynię, pod kierownictwem kapłana, wznosił lud. W ten sposób zakładał ośrodki parafialne. I gdy w Polsce parafie powstawały w XIII w. na

wy pomorskiego biskupstwa i dopiero po śmierci Ottona jego następca biskup Egilbert przekazał insygnia ks. Wojciechowi z Wolina – kościół p.w. św. Wojciecha został katedrą. W związku z trudnościami gospodarczymi miasta, biskupstwo w drugiej połowie XII w., za sprawą ówczesnego biskupa Karola I, przeniesiono do pobliskiego Kamienia i tam rozpoczęto budowę nowej katedry. Nowa siedziba biskupstwa, od tego czasu zwana nie pomorską lecz kamieńską, na trwałe ze swą istniejącą do dziś katedrą wpisała się w krajobraz kulturowy Pomorza Zachodniego.

4. PIERWSZE KOŚCIOŁY POMORZA ZACHODNIEGO

Historia Pomorza Zachodniego, jego położenie geograficzne na jednym ze szlaków handlowych oraz burzliwe losy tych terenów – silne wpływy różnych plemion, księstw i ościennych państw, kilkakrotne próby chrystianizacji – miały znaczący wpływ na losy i rozwój zarówno osadnictwa na tych terenach, jak i rozkwit kościołów. Liczne ścierające się wpływy ówczesnych władców oraz prowadzone przez nich wojny od początku kształtującej się tożsamości państwowej aż po czasy obecne w niekorzystny sposób odbiły się na dziejach najstarszych zabytków – trudno powiedzieć ilu z nich jeszcze nie znamy.

Można przypuszczać, że pierwszym obiektem sakralnym był kościół pełniący rolę katedry w Kołobrzegu, jednak nieznanne jest miejsce, w którym mógł się on znajdować. Odkryte w grodzisku Lubiń w lipcu 2009 r., wg prof. Mariana Rębkowskiego z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Szczecinie, kamienne fundamenty X-XII w., to ruiny kościoła z około 1124 r. – mogą one być najstarszymi szczątkami odnalezionej budowli sakralnej na Pomorzu⁹ (fot. 1).

Ryc. 6. Badania archeologiczne w grodzisku Lubiń.
Źródło: <http://www.grodziskolubin.pl>
Fig.6. Archeological research in grodzisko Lubiń
Source: <http://www.grodziskolubin.pl>

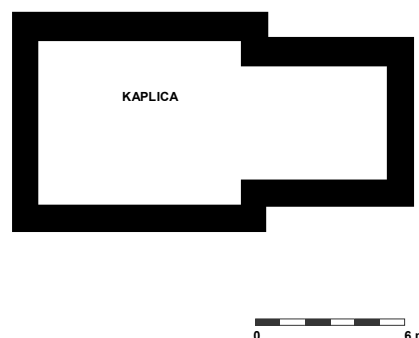
Zapewne kolejnymi świątyniami były te pozostawiane w miejscach misji Ottonowych, tak jak katedra w Wolinie, o której wiadomo, iż znajdowała się nieopodal istniejącej katedry p.w. św. Mikołaja. Początki architektury sakralnej na omawianym terenie, ponieważ nie

Pomorzu istniały już w trzydziestych latach XII wieku. W Szczecinie wybudował dwa kościoły: św. Wojciecha (stał on obok ratusza, na miejscu którego wzniesiono później kościół p.w. św. Mikołaja, zresztą spalony w 1811 r. przez Francuzów) i św. Piotra i Pawła (obecny pochodzi z XIV w.) <http://www.diecezja.szczecin.pl/historia/historia-archidiecezji/Kim-byl-sw-Otto>, z dnia 18.05.2011.

Oczywiście podstawą działalności duszpasterskiej były parafie. Początki organizacji parafialnej sięgają już XII wieku, głównie misji św. Ottona. Jemu zawdzięczają początek pierwsze kościoły pomorskie, których w czasie obu swych misji założył 14 w 12 miejscowościach. Do roku 1191 wzniesiono na Pomorzu Zachodnim 25 kościołów, do roku 1251 dalszych 61, zaś do końca XIII wieku powstało około 306 kościołów <http://www.diecezja.szczecin.pl/historia/historia-archidiecezji/Wybrane-zagadnienia-z-dziejow-Kosciola-katolickiego-na-Pomorzu-Zachodnim-do-1945-roku>, z dnia 18.05.2011.

⁹ <http://www.grodziskolubin.pl>, z dnia 18.05.2011.

datuje się wcześniejszych obiektów, to późny romanizm od końca XII w. i wczesny gotyk XIII w. Najstarsze wzorce, jakie się tu pojawiły, posiadają pierwowzór kościołów starej Marchii, kolejne zaś, jako adaptacja wzorców saskich, są tożsame dla Brandenburgii północno-wschodniej oraz Pomorza Zachodniego. Zachowane do dziś kościoły to przede wszystkim budowle kamienne z głazów granitowych, który był na tych terenach materiałem dobrze znanym i ogólnie dostępnym. Umiejętność jego obróbki, trwałość i różnorodność powodowały, że był do czasu powszechnego stosowania cegły (do ok. 1300 r.) jednym z najczęściej stosowanych materiałów budowlanych na tych terenach. Nieliczne wyjątki łączenia cegły i kamienia lub też tylko cegły świadczą o nowatorskim zastosowaniu nowych materiałów. Wspólny wysiłek gmin wiejskich i miejskich pozostawił wiele zabudowań sakralnej architektury romańskiej, poczynając od małych kaplic, kościołów wiejskich, miejskich, klasztornych, kończąc na katedrach. Ich często skromny wygląd, ubogi i surowy charakter, minimalistyczne wnętrza, to nie tylko wpływ czasu, w którym powstały, ale też skutek niezamożności mieszkańców (tereny te nawiedzane były przez wyniszczające wojny i bitwy), jak również możliwości materiału budowlanego oraz pierwowzory, z których czerpano¹⁰. Można wyodrębnić tu najczęściej występujące typy zabudowań: jednoprzestrzenne budowle salowe na planie prostokąta, zakończone chórem i absydą, bądź tylko prostokątnym chórem lub w ogóle bez chóru – ta forma najczęściej wiązana jest z wiejskim kościołem – budowle o bardziej złożonej przestrzeni wielonawowej, lub na planie krzyża łacińskiego – najczęściej występowały w przestrzeniach miejskich lub miały większe znaczenie liturgiczne, jak np. katedry. Charakterystyczną formą dla okresu romańskiego jest zorientowany w kierunku wschód–zachód układ bryłowy składowych elementów budowli: wyodrębniona wyższa od pozostałych elementów wieża (element nie zawsze występujący, bądź o różnym jej umiejscowieniu w stosunku do stron świata i zmiennej wielkości), nawa, chór, absyda, najczęściej kryte stromym, dwuspadowym dachem, ok. 45° przechodzące przy absydach w półkoliste zakończenie.

Ryc. 7. Rozplanowanie wykopów archeologicznych z badań w latach 2002-2003. Źródło: <http://www.templariusze.org>

Fig.7.Planning from archeological research in late years 2002-2003. Source: <http://www.templariusze.org>

5. WAŻNIEJSZE BUDOWLE SAKRALNE

Najprostsza, zachowaną średniowieczną budowlą na terenach Pomorza Zachodniego jest kaplica templariuszy we wsi Rurka, w powiecie gryfińskim z początku XII w. (ryc. 7, 8,9). Jest to obiekt w pełni granitowy z ciosanych kwadr, ma prosty salowy układ z wyodrębnionym chórem bez wieży, ostrołukowy portal od strony północnej, kryte odrębnymi dwuspadowymi dachami i swą formą nawiązuje do kościołów starej Marchii¹¹.

¹⁰ Cyt „...typ kościołów wiejskich, starsze pośród nich (typ z absydą) mają bezpośrednie pierwowzory w budownictwie starej Marchii, młodsze (o prostszym zakończeniu chóru) powstały jako wynik adaptacji wzorów saskich i są wspólne dla terenów Pomorza Zachodniego oraz Brandenburgii północno-wschodniej. Oprócz dominujących wpływów sasko-brandenburskich, występują w architekturze pomorskich kościołów granitowych oddziaływania budownictwa ościennej Meklemburgii. W architekturze kościołów miejskich natomiast jest widoczne naśladownictwo koncepcji kościołów bazylikowych i na planie krzyża rodem z Westfalii...” Z. Świechowski *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, Poznań, 1950, s. 60.

¹¹ Op.cit. Z. Świechowski, *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego...*

W 1235 r. templariusze otrzymali od księcia szczecińskiego Barnima I ziemię bańską, gdzie założyli swoją siedzibę. Burzliwe losy okolicznych ziem, likwidacja zakonu, liczne napaści i kradzieże wpłynęły na zmianę użytkowania obiektu. Najprawdopodobniej w XVIII w. w kaplicy urządzono spichlerz, następnie w połowie XIX w. obiekt wykorzystywano na pomieszczenia gorzelni. Wnętrze uległo znacznym przekształceniom, pojawiło się wiele nowych dobudowanych pomieszczeń. Obecnie zabytek stanowi własność prywatną. W ostatnich latach przywrócono pierwotną formę obiektu, wyburzono dobudowane elementy, dach otrzymał nowe przykrycie.

Ryc. 8. Kaplica templariuszy w Rurce; zdjęcie z przełomu XIX i XX w.

Źródło: <http://iw mali. bloog. pl>

Fig. 8. Chapel of templar in Rurka; photo from XIX and XX c.

Source: <http://iw mali. bloog. pl>

Ryc. 9. Kaplica templariuszy w Rurce – stan obecny. Źródło: <http://www. templariusze. org>

Fig. 9. Chapel of templar in Rurka present condition. Source: <http://www. templariusze. org>

Przykładem typowych kościołów wiejskich występujących na omawianym terenie jest budowla salowa, wzniesiona na planie prostokąta, z wyodrębnionym chórem zakończonym absydą, bądź też z prostokątnym zakończeniem lub bez wyodrębnionego chóru, często z wieżą zachodnią, różnie ukształtowaną o całej szerokości nawy lub też szerszą. Wieże stanowią wzbogacający element zestawionych ze sobą narastających brył.

Jednym z takich obiektów jest kościół w Piasecznie (ryc. 10,11), datowany na ok. 1250 r., ulokowany w samym centrum wsi, zorientowany na wschód–zachód, zbudowany na planie prostokąta jako salowy układ z wyodrębnionym chórem, zakończony absydą i wieżą zachodnią szerokości nawy. Ściany wykonane są ze starannie dobranych i obrobionych

kwadr granitowych, a w absydzie osadzone są trzy okna łukowe. Południowa ściana ze śladami portalu jest o łuku okrągłym, ściana zachodnia z portalem wejściowym o trójskokowym łuku ostrym z bocznymi oknami głęboko osadzonymi w murze z zakończeniem łukowym. Obiekt kryty dachem stromym dwuspadowym, przez który przebija się wieża zakończona kopertowym dachem, nad niższą od chóru absydą dach jest w formie stożkowej. Obecnie obiekt pełni rolę kościoła parafialnego w powiecie gryfińskim.

Ryc. 10. Kościół w Piasecznie – widok od strony wschodniej. Źródło: www.architektura.pomorze.pl

Fig. 10. Church In Piaseczno – view from eastern part. Source: www.architektura.pomorze.pl

Ryc. 11. Kościół w Piasecznie – widok od strony zachodniej; wieża i portal wejściowy. Źródło: <http://www.architektura.pomorze.pl>

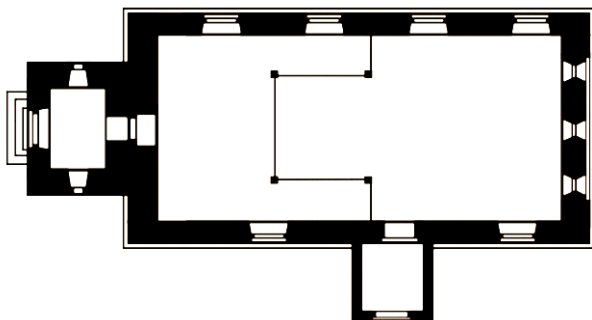
Fig. 11. Church In Piaseczno - view from western part; tower and entrance portal. Source: www.architektura.pomorze.pl

Kolejny kościół znajduje się w Godkowie, dużej wsi o średniowiecznej lokacji (ryc. 12,13) w powiecie gryfińskim. Obiekt datowany na XIII w., bryła stanowi przykład zachowanej romańskiej świątyni o najprostszym układzie. Jest to budowla salowa, prostokątna bez chóru, absydy i zachodniej wieży (widoczną na zdjęciu wieżę i zakrytą na ścianie południowej dobudowano w XIX w.). Posiada wejście od strony zachodniej oraz wejście boczne od strony południowej (do dziś żaden portal się nie zachował). Najbardziej okazała jest ściana wschodnia z trzema wąskimi ostro łukowymi oknami, zamkniętymi ostrołukowym szerokim ościeżem, obrobionym obecnie cegłą. Kościół zbudowany na kamiennym fundamencie, obłożony cokołem. Ściany wykonane ze starannie obrobionych ciosanych kwadr granitowych – w ścianie południowej znajduje się granitowa kwadra z ornamentem szachownicy. Całość przykryta stromym dwuspadowym dachem, we wnętrzu zamknięty płaskim stropem drewnianym. Kościół obudowano w 1945 r. Dobudowana wieża swój obecny uproszczony wygląd otrzymała w 1976 r. – poprzednia XIX-wieczna była zwieńczona hełmem szpiczastym oraz czterema wimpergami.

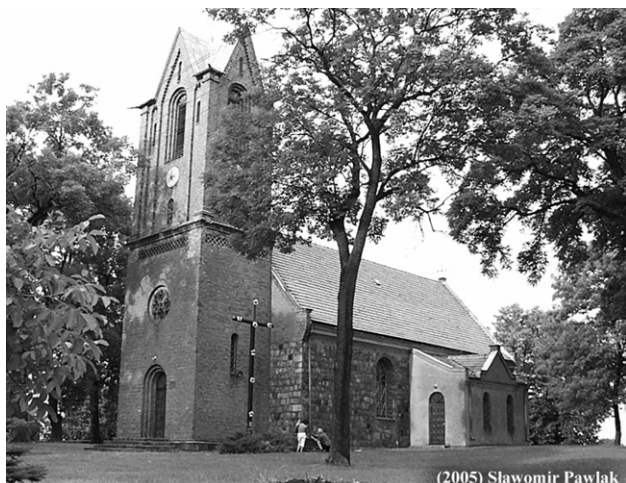
Wznoszone na Pomorzu Zachodnim budowle sakralne w XII-XIII w. w nowo powstających wsiach lokowane były w ich centrum lub na skraju. W istniejących miastach, wraz z powiększającą się liczbą wiernych, rozszerzano sieć parafii. W miejscowościach, którym nadawano prawa miejskie (prawo lubeckie)¹², jak również w tych, w których ziemie ks.

¹² Akcja nadawania miastom prawa lubeckiego zapoczątkowała w drugiej ćwierci XIII w., przez księcia Barnima I, wielkie jego fundacje dla Zakonów Cystersów i Templariuszy, osiedlanie osadników przybyłych spoza granic ks. Pomorskiego, pozwalając na założenie, że adekwatny tym przemianom jest ruch budowlany. Działalność reformatorska Barnima I trwa z niesłabnącą siłą do lat 60. XIII w., z którego to czasu porządzą ostatnie nadania i fundacje. Z. Świechowski, *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, wyd. Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego pod zarządem PZWS, Poznań, 1950, s. 58.

Barnim I nadawał licznie przybywającym zakonnikom (cystersi, zakony żebracze, benedyktyńki i inne – ryc. 3) zakładano całe układy klasztorne.

Ryc. 12. Rzut kościoła w Godkowie, XIII w.
Źródło: <http://www.architektura.pomorze.pl>
Fig. 12. Cast of church in Godkovo, XIIw.
Source <http://www.architektura.pomorze.pl>

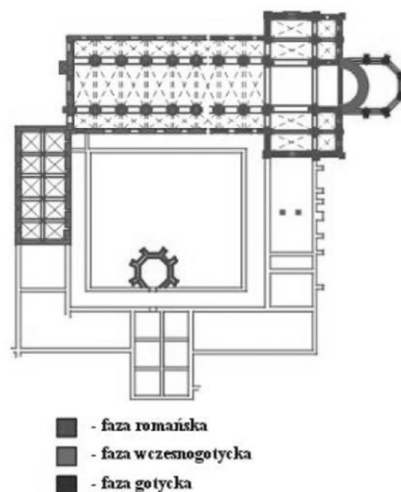

Ryc. 13. Obecny wygląd kościoła w Godkowie, XIII w. Źródło: <http://www.architektura.pomorze.pl>
Fig.13. Present appearance of church in Godkovo, XIII c. Source: <http://www.architektura.pomorze.pl>

Przykładem założenia klasztorne jest klasztor pocysterski w Kołbaczu (ryc. 14,15) w powiecie gryfińskim. Opactwo, założone w 1173 r., jest najstarsze na Pomorzu Zachodnim, jak również jedną z pierwszych budowli ceglanych na tym terenie. Z czasem stało się ono niemalże stolicą państwa zakonnego, które swe placówki zakładało we wsiach na całym Pomorzu Zachodnim. Świątynia poprzedzająca dzisiejszy obiekt najprawdopodobniej była murowana – zapewne wchłonięta przez obecny obszerny kościół, który zaczęto wznosić około 1210 r. Najstarsza jego romańska część to rozbudowane założenie, inne niż dotychczas omawiane skromne wiejskie kościoły. Pierwszy kościół opactwa to trójnawowa budowla bazylikowa na planie krzyża łacińskiego z transeptem oraz przylegającymi dwiema parami kaplic przyprezbiterialnych, jak również dwa przęsła korpusu nawowego oraz przęsło prezbiterium półkuliście zamknięte. Przedłużający się czas budowy i kataklizmy w znaczny sposób wpłynęły na zmiany pierwotnego założenia. Świątynia ulegała wielokrotnie przebudowie, a poszczególne fazy budowy dodawały kolejne elementy wczesnogotyckie i gotyckie, co skutkowało wydłużeniem nawy głównej oraz bocznych o sześć przęseł. W formie gotyckiej dodano chór, zakończony wieloboczną absydą, a na fasadach północnej i południowej dodano wielkie okna ostrołukowe. W fasadzie zachodniej umieszczono strzeliste ostrołukowe okna, po których dziś znajdują się tylko ślady – obecnie zamurowane. Natomiast w fasadzie zachodniej znajdują się duże zamurowane okna, które okalają wysokie blendy, a nad nim piękna, duża ślepa rozeta.¹³ Od południa wzniesiono trzy skrzydła zabudowań klasztornych z obszernym

¹³ J.Z. Łoziński, Pomniki sztuki w Polsce, t. II, część 1, Pomorze, wyd. Arkady, Warszawa, 1992, s. 416.

wirydarzem (do dziś pozostało tylko południowe). Po pożarze w 1662 r. znaczna część klasztoru została rozebrana, a romańskie kolumny obecnie znajdują się w Muzeum Narodowym w Szczecinie.¹⁴

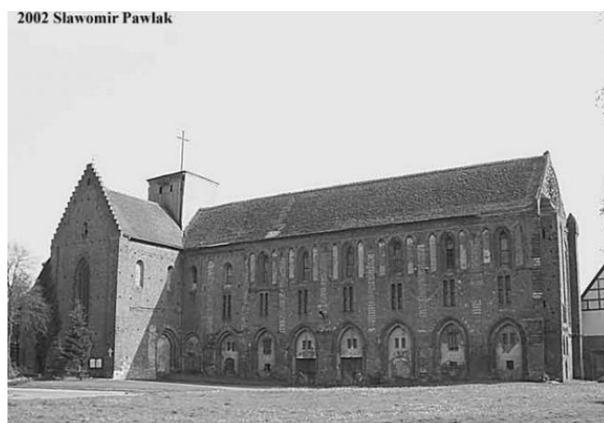

Ryc. 14. Rzut założenia klasztornej fazy rozbudowy. Źródło:

<http://www.architektura.pomorze.pl>

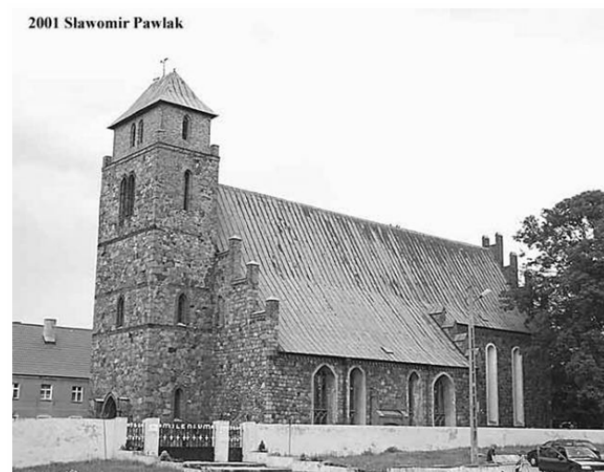
Fig. 14. Cast of foundation of phase of monastic extension. Source:

<http://www.architektura.pomorze.pl>

Ryc. 15. Klasztor pocysterski w Kołbaczu. Źródło: <http://www.architektura.pomorze.pl>

Fig. 15. Monastery after cystem In Kołbaczu. Source: <http://www.architektura.pomorze.pl>

Ryc. 16. Banie – kościół, widok na wieżę od strony południowej. Źródło:

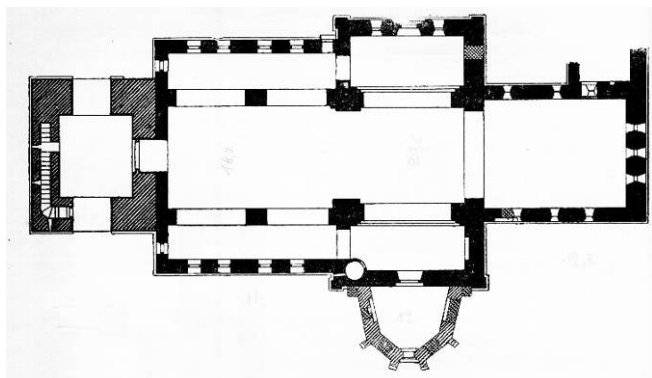
<http://www.architektura.pomorze.pl>

Fig. 16. Banie - church, view on tower from southern part. Source:

<http://www.architektura.pomorze.pl>

¹⁴ R. Kostynowicz, ks. inf., *Kościół Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej*, t. I, wyd. Ottonianum, Szczecin, 2000, s. 372.

Kolejną formą budowli o złożonej przestrzeni wewnętrznej jest typ miejskiego kościoła, powstającego na terenach miast, oraz kościół katedralny. Obiekty te najczęściej przybierają rozbudowaną formę kościoła wielonawowego, bazylikowego lub na rzucie poziomym krzyża łacińskiego, albo greckiego.

Ryc.17. Moryń – rzut kościoła z 2. poł. XIII w. Źródło: Z. Świechowski, Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku, wyd. Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego pod zarządem PZWS, Poznań, 1950.

Fig.17. Moryń – cast of church from 2. in half XIII c. Source: Z. Świechowski, Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku, wyd. Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego pod zarządem PZWS, Poznań, 1950.

Ryc. 18. Kościół w Moryniu – strona południowa. Źródło: <http://kuria.pl/>

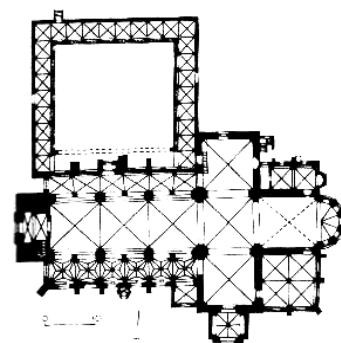
Fig. 18. Church in Moryń – southern part. Source: <http://kuria.pl/>

Do takich obiektów należy kościół na terenie parafii Banie z połowy XIII w. Jest to 3-nawowa bazylika z wyodrębnionym prostokątnym chórem i szerszą od korpusu wieżą zachodnią – całość wybudowana z granitu. Kościół był wielokrotnie przebudowywany na skutek pożarów i zniszczeń wojennych, natomiast pierwotną wieżę usunięto, a na jej miejscu wybudowano nową (ryc. 16, 17).

Następnym przykładem jest kościół w Moryniu (ryc. 17, 18), pochodzący z drugiej połowy XIII w. Jest to późnoromańska, jedna z najokazalszych i lepiej zachowanych na Pomorzu Zachodnim granitowa bazylika. Budowla trójnawowa z transeptem, wyodrębnionym chórem i wieżą zachodnią, otwartą dwustronnie.¹⁵ W ścianie wschodniej prezbiterium znajdują się trzy okna zakończone ostrym łukiem oraz wnęki, które są rozczłonkowane za pomocą blend ostrołukowych. Portale prowadzące do środka kościoła znajdują się od strony północnej i południowej, z czego ten południowy jest trzykrotnie schodkowy. W ścianie północnej nad portalem okna wykonane są z cegły, również trzykrotnie schodkowe. W ścianie południowej transeptu, który posiada ozdobne rozwiązania szczytów, znajduje

¹⁵ Niewiele wystające poza nawy boczne ramiona transeptu, portale w ścianach szczytowych (południowej i północnej), Kwadratowa wieża od strony zachodniej, nieforemne gurdy oddzielone gzymsem od pilastrów, wreszcie stosunek bardzo niskich naw bocznych do nawy głównej – wszystko to wskazuje na zależność Morynia od westfalskich romańskich założeń bazylikowych. Z. Świechowski Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku, wyd. Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego pod zarządem PZWS, Poznań, 1950, s. 31.

się jeden portal, natomiast drugi na ścianie południowej zamurowano – do tej ściany transeptu dobudowano w XV w. kaplicę. Całość budowli kryta stromym dachem, a we wnętrzu obecnie nawa główna posiada strop drewniany.

Ryc.19. Kamień Pomorski – rzut katedry.
Źródło: J.M. Piskorski, *Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich*, 1999.

Fig.19. Kamień Pomorski – cast of cathedral. Source: J.M. Piskorski, *Pomorze Zachodnie, Zamek Książąt Pomorskich*, 1999.

Ryc. 20. Kamień Pomorski – katedra, widok od strony prezbiterium. Źródło: <http://kuria.pl/>

Fig. 20. Kamień Pomorski – cathedral, view from part of presbytery.

Source: <http://kuria.pl/>

Kościół konkatedralny na Pomorzu Zachodnim (ryc. 19, 20, 21,). Po misji chrystianizacyjnej św. Ottona na Pomorzu w 1124 r. pozostał drewniany kościół na podgrodzium. Po przeniesieniu biskupstwa w 1176 r. z Wolina do Kamienia Pomorskiego rozpoczęto w jego miejscu budowę romańskiej katedry o układzie bazylikowym na planie krzyża łacińskiego. Obiekt jest najstarszym kościołem murowanym na tym terenie, a jego architektura łączy w sobie elementy romańskie i wczesnogotyckie. Z XII w. pochodzi kamienna część północnej ściany transeptu z portalem oraz cokół szczytowej ściany południowego ramienia, jak również fundamenty prezbiterium. Wschodnią część kościoła, jego prezbiterium z absydą, wraz z transeptem z kwadratowymi przęsłami, ukończono w XIII w. W tym też czasie dobudowano wiele pomieszczeń: zakrystię, pierwszy kapitułarz przy ścianie południowej transeptu, Paradyż. Najazd Brandenburczyków na Kamień w 1308 r. spowodował utratę częściową wschodniej katedry, jednak w XIV w. wzniesiono na starych fundamentach wirydarz, a od północy korpus i korpus nawowy. Dodano również zdobienia na południowej ścianie w postaci koronkowej attyki ceglanej.¹⁶ Kościelna wieża jest neogotycka, dobudowa w miejscu trzech poprzednich – pierwszej gotyckiej, następnie barokowej i romantycznej. Cała elewacja obiektu i detale na niej widoczne to przykład wczesnego ceglano-kamianego kunsztu budowlanego w Polsce.¹⁷

¹⁶ Kostynowicz R., ks. inf., *Kościół Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej*, t. I i II, wyd. Ottonianum, Szczecin, 2000, s. 348.

¹⁷ J.Z. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. II, cz. 1. Pomorze, wyd. Arkady, Warszawa, 1992, s. 410.

5. PODSUMOWANIE

Na Pomorzu Zachodnim jest wiele przykładów zabytków architektury romańskiej. Najstarszymi romańskimi budowlami sakralnymi są kościoły i kaplice, wznoszone z popularnego na tym terenie budulca jakim był powszechnie dostępny, ciosany starannie w kwadry granit. Dlatego też o architekturze romańskiej na Pomorzu zwykło się mówić „architektura granitowa”. Ten kamień był znany, umiejętnie obrabiany przez ówczesnych mieszkańców i wykorzystywany w XII-XIV w. (a często i później jako kontynuacja tradycji formy) do budowy obiektów sakralnych zarówno w osadach wiejskich, jak i w większych miejscowościach. Kolejnym nowatorskim materiałem, który pojawił się pod koniec XIII w., była cegła, po raz pierwszy zastosowana w Kamieniu Pomorskim i w Kołbaczu. Forma pierwszych zabudowań była bardzo prosta, z reguły były to budowle jednolite przestrzennie, salowe, jednonawowe z wyodrębnionym prostokątnym chórem i absydą – te najczęściej utożsamiane są z kościołami wiejskimi. Kolejnym założeniem były kościoły o bardziej złożonej przestrzeni wewnętrznej. Były to budowle w układzie bazylikowym, wielonawowe, lub też w oparciu na rzucie krzyża greckiego lub łacińskiego. Tego typu budowle charakterystyczne są dla kościołów w miastach lub o szczególnym znaczeniu, np. katedry. Należy zauważyć, iż architektura romańska w części zachodniej Europy była już bardzo rozwinięta, a skala zabudowań znacznie większa. Wzorce pochodziły najczęściej ze starej Marchii, Brandenburgii oraz Westfalii.¹⁸ Przekładano je na potrzeby lokalne, a z czasem adaptowano jako lokalne rozwiązania. Swoista sakralna granitowa architektura romańska Pomorza Zachodniego podlegała wpływom płynącym z zachodniej Europy. Brak wcześniejszych wzorców, doświadczeń w budownictwie sakralnym, odpowiadającym założeniom kultury chrześcijańskiej, spowodowały naturalne dążenia do przyjmowania z zewnątrz płynących sprawdzonych rozwiązań, które po części napływały wraz z ludnością zasiedlającą tereny Pomorza, a po części z zakonnikami zakładającymi klasztory na dopiero co nawróconych ziemiach. Sakralne budowle romańskie wciąż zadziwiają prostą, nieskomplikowaną formą, która przypomina w pewnym stopniu dom mieszkalny. Wciąż nie odkryta do końca tajemnica wielu znaków historii zachęca do ciągłego poszukiwania. Wielu z nas nie wie jak dużo jeszcze ziemia kryje nieodnalezionych śladów dawnej świetności romańskiego sakrum.

THE BEGINNING OF CHRISTIANITY CHURCH IN WEST POMERANIA

The story of Church in Western Pomerania goes back to the beginning of the first millennium, when the first attempts of Christianization took place in this area. Initial forms of sacral buildings, resulting from the activities of arrived orders and priests, had many common features with Romanesque architecture, which was present in the adjacent part of Europe. The main construction material – stone – emphasized the continuation of this form, too. Western Pomerania is a part of a geographic region – Pomerania. This name comes from the Old Church Slavonic language¹⁹ specifying the area that stretches “to the sea” or “along the sea”. The name itself was probably coined in the tenth century, but was consolidated in the thirteenth and fourteenth century (fot. 1, 2, 3). Geographically, this area is limited by the sea coastline, to the north of the Warta river – the Notec river be-

¹⁸ Z. Świechowski, *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, wyd. Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego pod zarządem PZWS, Poznań 1950, s. 61.

¹⁹ The name Pomerania is of Slavic origin – the name Pommern is present in the German language. After the fall of the Griffin Duchy (1637), the Germans popularized the term *Hinterpommern* for naming these lands, which means “back Pomerania” (nowadays Polish Western Pomerania, east of the Oder river). In the German language the name “*Vorpommern*” can be also found (meaning “Front Pomerania”, west of the Oder river). The general name which is often used in the German language is “*Ostpommern*”. The views presented above are quoted after Tadeusz Białecki (red.), *Szczecin Encyclopaedia*, Szczecin, 1999, vol. I, p. 168-170.

tween the Oder river mouth in the west and the border with Eastern Pomerania, south of Lębork²⁰ (fot. 4).

The analysis covered the Romanesque architecture of sacral buildings on this area, including the analysis of the form development covering small villages and important towns of that time. Western Pomerania was one of the areas that was shaped politically at the latest – the Pomeranians were converted to Christianity as a result of external conquest by Poland.

However, it is worth mentioning that the beginning of Christianization on this area took place in the times of the first Polish rulers: Mieszko I and Bolesław Chrobry. It is supposed that the Kołobrzeg Bishopric that was established as the first one on that area in the year 1000, subjected to Gniezno metropolis, had the aim to expand Christianity to Wolin, Szczecin and surrounding areas. In the beginning of the twelfth century, the next Polish ruler – Bolesław Krzywousty again started to Christianize pagan lands through the Bishop Otto of Bamberg. A new bishopric, located in Wolin and established in the second part of the twentieth century by Bishop Charles I, was moved to neighbouring Kamień. This new bishopric seat has been called from that moment the Kamień Bishopric becoming lastingly an element of the Western Pomeranian landscape till present times.

In Western Pomerania, the simplest preserved building from the Middle Ages is the Templar Chapel in Rurka village, located in Gryfin powiat, dated from the early twelfth century (fot. 7, 8, 9). It is a fully granitic structure made of quarter blocks carved out of granite with plain hall layout, with separated choir and without a tower, ogival portal from the north, covered with separate pitched roofs and with such a form which draws on the churches of Old Marche²¹. Today this monument is in private hands.

An example of a typical village church from that area is a hall construction, erected on a rectangular projection with separated choir finished with an apse or a rectangular, or without separated choir, often with a western tower of different shapes with the width of an aisle or wider. Another form of a building with complex internal structure is a type of town church that was erected in towns and a cathedral church. These structures are most often an expanded forms of multi-aisle church, basilica church or structures built on a horizontal projection of Latin or Greek cross.

A good example can be the Bania Parish Church from the middle of thirteenth century. It is a three-aisle basilica with separated, rectangular choir and western tower that is wider than the bulk of the building. The whole church is made of granite (fot. 16, 17).

The Concathedral Church in Western Pomerania (fot. 19, 20, 21). After the Christianization mission of Otto in Pomerania in the year 1124, a wooden church in the settlements beyond the town has remained. After moving the bishopric from Wolin to Kamień Pomorski in 1176, a new construction was erected – a Romanesque cathedral with a plan of a basilica on the projection of Latin cross. This structure is the oldest church made of brick on this area. Its architecture combines Romanesque and early gothic elements. The stone part of the northern transept wall with a portal, the top wall pedestal of the southern side and elements of presbytery come from the twelfth century. The whole facade with its details is an example of an early brick art in Poland²².

There is many examples of Romanesque monuments in Western Pomerania. The oldest Romanesque sacral buildings are churches and chapels erected with granite – a popular and widely available building material in this area. That is why the architecture of Western Pomerania is usually called a “granite architecture”. Another innovatory construction material which appeared towards the end of the thirteenth century was brick – it was used

²⁰ Szymki A., Rzeszotarska-Pałka M., Ignaczak-Felińska J., Pawłowski W. „Wieś Pomorza wczoraj i dziś”, Walkowska, Szczecin, 2006, p. 45.

²¹ Op.cit. Z. Świechowski, „Architektura granitowa Pomorza Zachodniego...”.

²² J.Z. Łoziński, „Pomniki sztuki w Polsce”, vol. II, cz. 1. Pomorze, Arkady, Warsaw, 1992, p. 410.

for the first time in Kamień Pomorski and Kołbacz. The form of first buildings was very simple, usually with an uniform hall space structure with one aisle, separated rectangular choir and an apse – most often connected with village churches. The next assumption were churches with more complex internal space structure. It is worth mentioning that the Romanesque architecture in Western Europe was very developed at that time and the scale of building development was much bigger, too. The patterns were taken from the Old Marche, Brandenburg and Westphalia²³. They were adjusted to the local needs and, as time went by, they were adapted and treated as local ones. The specific sacral, granite, Romanesque architecture of Western Pomerania was subjected to influences coming from Western Europe. Sacral, Romanesque constructions still amazes with simple, plain form which reminds of a house.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Białecki T. (red.), *Encyklopedia Szczecina*, Szczecin, 1999, t. I.
- [2] Kostynowicz R., ks. inf. *Kościół Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej*, t. I i II, wyd. Ottonianum, Szczecin, 2000.
- [3] Krassowski W. *Dzieje Budownictwa i Architektury na Ziemiach Polskich*, t. I, wyd. Arkady, Warszawa, 1989.
- [4] Łoziński J.Z. *Pomniki sztuki w Polsce*, t. II cz. 1, *Pomorze*, wyd. Arkady, Warszawa, 1992.
- [5] Mitkowski J., *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski*, Poznań 1946.
- [6] Piskorski J.M., *Pomorze Zachodnie*, Zamek Książąt Pomorskich, Szczecin 1999.
- [7] Świechowski Z. *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku*, wyd. Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego pod zarządem PZWS, Poznań, 1950.
- [8] Szymki A., Rzeszotarska-Pałka M., Ignaczak-Felińska J., Pawłowski W. *Wieś Pomorza wczoraj i dziś*, Walkowska, Szczecin 2006.
- [9] <http://www.rp.pl/artukul/2,333548.html> Kościół sprzed 900 laty odkryty na Pomorzu z dnia 17.05.2011
- [10] <http://www.diecezja.szczecin.pl/historia/historia-archidiecezji/Wybrane-zagadnienia-z-dziejow-Kosciola-katolickiego-na-Pomorzu-Zachodnim-do-1945-roku>, z dnia 18.05.2011
- [11] <http://www.grodziskolubin.pl>, z dnia 18.05.2011
- [12] <http://www.architektura.pomorze.pl>
- [13] <http://www.garneki.pl> kamien-pomorski-katedra-sw-jana
- [14] <http://kuria.pl/>
- [15] <http://www.gim3byd.prace.cyberfair.pl>
- [16] <http://serwisy.gazeta.pl/turystyka/51,71716,5320553.html>, fot. Jerzy Nogal / agencja gazeta z maja 2011.
- [17] <http://iwmaliblog.pl>, z dnia 18.05.2011

O AUTORZE

Autorka obecnie jest asystentką w Katedrze Architektury Współczesnej Teorii i Metodologii Projektowania WBiA ZUT w Szczecinie. Zawodowo czynnym architektem. Naukowo zajmuje się architekturą kościołów na Pomorzu Zachodnim.

AUTHOR'S NOTE

Author presently is assistant in Department of Modern architecture of Theory and Methodology of Design WBiA ZUT w Szczecinie, and professionally effective architect. It deals with on western Pomerania scientifically architecture of church.

²³ Z. Świechowski, „Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII wieku”, University of Poznań Printing House of PZWS, Poznań 1950, p. 61.